

Krystyna Bednarska-Ruszajowa

**BIBLIOTEKI I KSIĄŻKI W UTWORACH LITERACKICH.
ROZTERKI BADACZA**
LIBRARIES AND BOOKS IN FICTION: RESEARCHER'S
IRRESOLUTION

Abstrakt: *Autorka nawiązuje do rozpraw Małgorzaty Stolzman sygnalizujących naukowy walor utworów literackich jako źródeł do badań księgoznawczych. Sąd ten uwiarygodnia wykonanymi badaniami zagranicznymi tego typu, a przede wszystkim własnymi, wykonanymi w ramach grantu KBN z lat 1996–1998. Te doświadczenia dały podstawę do wskazania niebezpieczeństw metodologicznych zarówno na etapie doboru materiału do badań, jak i jego interpretacji. Warunkiem sine qua non jest dobra znajomość warsztatu historyka literatury i umiejętność interpretacji utworu literackiego.*

Abstract: *The author refers studies written by Małgorzata Stolzman, which stressed the importance of fiction as a source for scientific research in the field of book science. Accepting this opinion, the author makes it more credible referring to the findings of foreign research and, first of all, her own research conducted in the years 1996–1998 thanks to the grant from Komitet Badań Naukowych [State Committee for Scientific Research]. Such experiences enable the author to identify possible mistakes in methodology both at the stage of choosing material for research and its interpretation. What is absolutely necessary is to be fully conversant with the methodology of history of fiction and skilled in the interpretation of fiction.*

*

* * *

Po opublikowaniu w 1985 r. artykułu Małgorzaty Stolzman, historyka literatury i księgoznawcy pt. Dzieło literackie jako źródło wiedzy o książce [Stolzman 1985], uzupełnionego w dwa lata później tekstem, wydanym pośmiertnie pt.

Wiedza o książce w dziełach literackich [Stolzman 1987], dla większości polskich badaczy książki albo otworzyły się nowe możliwości, albo ugruntowały wcześniej nie w pełni docenione. Nie znaczy to, że do tego czasu nie istniały prace wykorzystujące utwory literackie jako źródło do badań księgoznawczych. Zapoczątkował je w Polsce prawdopodobnie Wacław Borowy w 1921 r., wprowadzając równocześnie nowy i – jak się później okazało – bardzo chwytliwy termin „świat książek” [Borowy 1926]. Wcześniejsze od tekstów M. Stolzmana były w Polsce m.in. artykuły i rozprawy Barbary Bieńkowskiej [Bieńkowska 1975], Tadeusza Bieńkowskiego [Bieńkowski 1977], Mieczysława Brahmery [Brahmer 1925], Cecylii i Janusza Duninów [Duninowa, Dunin 1968], Marii Gluzińskiej [Gluzińska 1975], Jana Kucharskiego [Kucharski 1970–1971], Ziemowita Skibińskiego [Skibiński 1983], Stefana Świerzewskiego [Świerzewski 1965], Jana Tomkowskiego [Tomkowski 1980] i Włodzimierza Wójcika [Wójcik 1971].

Zasługą M. Stolzmana było pokazanie kierunków badań, uwzględniających wszystkie składniki wiedzy o książce, a więc edytorstwa, drukarstwa, księgarstwa, bibliotekarstwa, bibliofilstwa, bibliografii i czytelnictwa zawartych w dziełach literackich. Obydwa jej artykuły mają charakter rekonesansowy – sygnalizują możliwości, atrakcyjność tematu, kierunki badań, lecz nie ostrzegają wyraźnie przed niebezpieczeństwami. Taka jest zresztą zasada każdej promocji, także promocji tematów badawczych: mówić i pisać o zaletach, przemilczeć lub zminimalizować wady.

Oferta badawcza okazała się atrakcyjna. Autorka trafnie przewidziała urok i wartość naukową takich prac, które za granicą prowadzone były nieco wcześniej, a w Polsce od końca lat osiemdziesiątych. Potwierdza to licząca 123 pozycje bibliografia za lata od 1921 do 1997 pt. Światowe badania nad opisami bibliotek w utworach literackich [Bednarska-Ruszajowa 1998 s. 17–25], która obejmuje oprócz bibliotek również motyw i symbol szeroko rozumianej książki. M. Stolzman w wymienionych artykułach nie omówiła stanu badań, trudno więc określić, które opracowania polskie i zagraniczne znała.

W światowym dorobku są zarówno opracowania motywu w jednym utworze [Siebert 1981], jak i w wielu utworach jednego pisarza [Boice 1992] lub w wielu utworach wielu pisarzy [Kriebisch 1971]. Pojawiła się „widmowa biblioteka” [Dunin-Wąsowicz 1997] i „magiczna biblioteka” [Gaarder, Hagerup 1998], zostały zorganizowane co najmniej dwie konferencje naukowe: „Bibliotheken in der literarischen Darstellung” w Wolfenbüttel w 1994 r. [Losch 1994] i „Opisy bibliotek w polskich utworach literackich” w Koninkach (koło Krakowa) w 1997 r. [Bednarska-Ruszajowa 1997].

Wskazane tu działania naukowe, zakończone najczęściej publikacjami i ich recenzjami – co prowadzi do pożytecznej wymiany poglądów – są zaledwie początkiem drogi, najeżonej trudnościami. Tysiące pozycji literatury światowej pozostają jak dotąd poza kręgiem zainteresowań badaczy. Istniejące opracowania muskają jedynie powierzchnię, tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Sporządzona przeze mnie bibliografia zagranicznych utworów literackich wyłącznie z XIX i XX wieku, poświęconych jedynie bibliotekom, liczy 556 pozycji [Bednarska-Ruszajowa 1998 s. 25–53] i jest niepełna. W małym stopniu np. została uwzględniona literatura fantastyczna i fantastycznonaukowa. Literatura polska była spenetrowana w jeszcze mniejszym stopniu.

Dzięki przyznanemu mi przez Komitet Badań Naukowych grantowi IHO1CO1O11 mogłam w latach 1996–1998 zrealizować projekt badawczy „Opisy bibliotek w polskich utworach literackich”. W jego ramach powstała bibliografia tych utworów oraz obszerna praca interpretująca wyodrębnione cytaty. Same tylko biblioteki (w różnej funkcji literackiej: tematu, motywu, opisu, miejsca akcji, metafory itp.) wystąpiły w 259 utworach 101 pisarzy polskich od okresu oświecenia do dwudziestolecia międzywojennego włącznie. W niektórych powieściach, np. *Bracia ślubni* Zygmunta Kaczkowskiego czy *Nad Niemnem* Elżyny Orzeszkowej występuje po kilka cytatów dotyczących bibliotek, co oczywiście znacznie zwiększa zasób materiału do interpretacji. W utworach są reprezentowane biblioteki wszystkich typów, zarówno prywatne, jak i społeczne, związkowe, samorządowe, szkolne, kościelne oraz państwowe, a także bibliotekarze. Wśród bibliotek prywatnych występują: królewskie, rodowe, magnackie (pojedynczych właścicieli), szlacheckie, mieszczańskie, chłopskie, żydowskie oraz inteligencji (literatów, uczonych, prawników, lekarzy, nauczycieli, studentów, uczniów, księży). Całość zebranych materiałów jest przeznaczona do publikacji, więc tu na tym zarębie poprzestaną.

Utrudnienia i opóźnienia w badaniach nad bibliotekami (nie mówiąc już o innych procesach bibliologicznych i o samej książce) w utworach literackich wynikają m.in. ze słabości i wysokiej selektywności wydawanych indeksów tematów literackich. Tak np. w dziewiątym wydaniu wielkiego *Columbia Granger's Index to Poetry* za 1989 rok [Hazen, Fryer 1990] pod hasłami „biblioteka” i „Biblioteki” jest łącznie 14 pozycji. Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku [Hertz, Kopaliński 1991] rejestruje tylko dwa teksty dotyczące bibliotek.

Wobec takiej sytuacji bibliograficznej badacz całą pracę musi wykonać sam. Niebezpieczeństwa, które przemilczała M. Stolzman, zaczynają się już na pierwszym etapie tj. przy doborze materiału. Należy ustalić i rozstrzygnąć dylematy:

- kryterium doboru materiału do badań. Jeżeli podstawą ma być selekcja, to według jakiego klucza – zapewne znaczenia danego opisu, tematu lub motywu, a także przyjęcia lub odrzucenia przekazów rękopiśmiennych lub niesamoistnych, np. w czasopiśmie. Jeżeli wybierzemy kryterium znaczenia, to z jakiej perspektywy: samego utworu, czytelnika, badacza? Jeżeli podstawą ma być kompletność, to jak ją osiągnąć?
- rangę cytatu: a więc czy uwzględnimy każdy cytat znaczący, niezależnie od jego wielkości, czy tylko fragmenty o większej objętości. Jeżeli większe, to od ilu wersów lub linii? Jak bardziej logicznie, aniżeli objętościowo, można mierzyć wartość cytatu?
- zasadę rejestrowania nie tylko utworów, w których motyw występuje, lecz także tych, w których go nie ma, dla ustalenia wzajemnych proporcji. Jak głęboko sięgać do „milczenia źródeł”?
- moment zakończenia gromadzenia materiału i przystąpienia do jego interpretacji. Kiedy ma on nastąpić: po zbadaniu całego piśmiennictwa danego narodu, utworów reprezentatywnych dla danego okresu czy utworów danego pisarza?
- kierunek organizowania materiału porównawczego. Czy mają to być utwory tego samego pisarza, tego samego okresu literackiego, tego samego ga-

tunku, w Polsce, w innym kraju lub w innych krajach o tej samej sytuacji polityczno-społeczno-kulturowej, czy niezależnie od niej?

Każdy zbiór fragmentów utworzony bez wyraźnego, uzasadnionego kryterium jest z naukowego punktu widzenia bezużyteczny.

Interpretacja zgromadzonego materiału musi przebiegać według reguł historycznoliterackich, które obrosły bogatą literaturą przedmiotu i nie da się ich streścić w paru punktach. Można jedynie zwrócić uwagę na kilka niebezpieczeństw. Są nimi:

- konwencjonalność motywu obiegowego i jego funkcja propagandowa. Przykładem może być oświeceniowy motyw „chudego literata” występujący w poezji polskiej, francuskiej, angielskiej, którego celem było nie tyle opisanie rzeczywistej sytuacji materialnej pisarzy, ile podniesienie prestiżu i statusu społecznego ludzi pióra;
- stereotypowość pewnych wyobrażeń autorów lub czytelników, których oczekiwaniu chcą oni sprostać. Biblioteka rodowa musi być stara i zakurzona, nawet jeżeli jej właściciel jest pedantem i w dodatku człowiekiem bogatym i stać by go było na remont, bibliotekarka = szara myszka, a bibliotekarz jest nudnym starym kawalerem zatopionym w księgach;
- tendencyjny lub dydaktyczny charakter opisów bibliotek w niektórych powieściach. Nie mogą być one wówczas interpretowane jako biblioteki typowe, np. szlacheckie, nawet jeżeli inne źródła, jak pamiętniki, dzienniki, wspomnienia zdają się potwierdzać tę typowość [Hrankowska 1998];
- błędne rozszyfrowanie aluzji literackich np. do tytułu utworu zakazanego przez cenzurę autora lub do stosowanej przez niego wersyfikacji, co może być zwykłym naśladownictwem;
- badania nad książką i biblioteką w utworach literackich adresowała M. Stolzman do „licznych w naszej dyscyplinie księgoznawców-filologów. Wydaje się – pisała dalej – że wnioski, które udałoby się sformułować, gdyby dzieła literackie poddano takiej księgoznawczo-filologicznej analizie, z powodzeniem mogłyby służyć obu, tak bliskim sobie naukom” [Stolzman 1987, s. 233]. Użyteczność takich badań zarówno dla księgoznawstwa, jak i dla filologii jest bezdyskusyjna pod warunkiem, że badania zostaną przeprowadzone prawidłowo. Anachroniczne jest tylko stwierdzenie o licznych w naszej dyscyplinie księgoznawcach-filologach. W katedrach i instytutach bibliotekoznawstwa i informacji naukowej są zatrudniani absolwenci bibliotekoznawstwa i informacji naukowej, a do nielicznych należą – reprezentujący starsze pokolenie – historycy, historycy literatury, socjologowie itp. Zresztą nie jest tutaj ważny zakres tytułu zawodowego czy stopnia naukowego badacza motywu książki i biblioteki w utworach literackich. Warunkiem *sine qua non* jest dobra znajomość warsztatu historyka literatury: wiedza o epokach literackich oraz o poszczególnych pisarzach, a także umiejętność interpretacji utworu literackiego. Bez tego realizacja takiego tematu nie może zakończyć się sukcesem.

WYKORZYSTANE ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Bednarska-Ruszałowa, K. (red.) (1998). Biblioteki i książki w literaturze. Kraków: Wydaw. UJ, s. 17–25. Materiały Edukacyjne Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Jagiellońskiego 8.
- . (1997). Opisy bibliotek w polskich utworach literackich. Konferencja naukowa w Koninkach: 18–20 III 1997 [sprawozdanie]. *Ruch Lit.* 38, 5, s. 769–773.
- Bieńkowska, B. (1975). Polscy pisarze i uczeni XVI–XVIII wieku wobec problematyki książki. Komunikat. W: Grzeszczuk S.; A. Kawecka-Gryczowa (red.). *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce.* Wrocław: ZNiO, s. 304–315.
- Bieńkowski, T. (1977). Świat książek Jana Kochanowskiego. *Stud. o Książ.* 7, s. 33–50.
- Boice, D. (1992). A Kind of Sacrament: Books and Libraries in the Fiction of George Mac Donald. *Studies in Scottish Literature* 27, p. 72–79.
- Borowy, W. (1926). Żeromski i świat książek. Kraków: Drukarnia „Czasu”.
- Brahmer, M. (1925). Anatol France i książki. Kraków: Tow. Miłośników Książki.
- Dunin-Wąsowicz, P. (1997). Widmowa biblioteka czyli Książki urojone albo Wypisy o xiegach, których nigdy nie było, ale ktoś o nich napisał. Warszawa: Lampa i Iskra Boża.
- Duninowa, C.; J. Dunin (1968). Bibliotekarze w ankietach i powieściach. *Bibliotekarz* 10, s. 304–305.
- Gaarder, J; K. Hagerup (1998). Magiczna biblioteka Bibbi Bokken. II. H. Nordberg, przeł. I. Zimnicka. Warszawa: Jacek Santorski & Co Wydaw.
- Gluzińska, M.T. (1975). Świat książek w twórczości Jana Parandowskiego. *Rocz. Bibl.* 19, 3–4, s. 631–670.
- Hazen, E.P.; J. Fryer (eds.) (1990). *Columbia Granger's Index to Poetry. 9th Edition. Completely Revised Indexing Anthologies Published Through June 30, 1989.* New York.
- Hertz, P.; W. Kopaliński (red.) (1991). *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku.* Wyd. 3. Warszawa: PIW.
- Hrankowska, T. (red.), (1998). *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały IV Seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Kielce, 2–4 października 1997.* Warszawa: Stow. Historyków Sztuki.
- Kriebisch, G. (1971). Das Bild der öffentlichen Bibliotheken in der schönen Literatur. *Buch und Bibliothek* 23, S. 957–959.
- Kucharski, J. (1970–1971). Książka pierwszym uniwersytetem Stefana Żeromskiego. *Libri Gedanenses* 4–5, s. 155–182.
- Losch, D. (1994). Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte/Library History Group. Bibliotheken in der literarischen Darstellung/Libraries in Literature, 10 bis 11 Oktober 1994. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* 161, S. 159–161.
- Siebert, E. (1981) „Staatsbibliothek”. Bemerkungen zu einem Gedicht von G. Benn. *Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz* 18, S. 131–144.
- Skibiński, Z. (1983). Motyw księgi w poezji Cypriana Norwida. Łowicz: MBP.
- Stolzman, M. (1987). Wiedza o książce w dziełach literackich. *Rocz. Bibl.* 31, 1, s. 219–234.
- . (1985). Dzieło literackie jako źródło wiedzy o książce. W: Jabłoński, Z. (red.). *Z historycznych i metodologicznych problemów badań księgoznawczych i bibliotekoznawczych.* Kraków: Wydaw. UJ, s. 37–54. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Varia 205.

- Świerzewski, S. (1965). Kraszewski i świat książki. *Prz. Bibl.* 33, 1, s. 26–35.
- Tomkowski, J. (1980). Biblioteka Don Kichota. *Twórczość* 36, 4, s. 108–113.
- Wójcik, W. (1971). Młoda Nałkowska i „świat książek”. *Biul. BJ* 21, 1/2, s. 47–66.